

K. Horváth Zsolt

OSZTÁLYHELYZET, EGYÜTTES ÉLMÉNY, TÁRSAS HATÓKÉPESSÉG

Mérei Ferenc hozzájárulása a Nékosz gyakorlati pedagógiájához,
1946–1949

Erős Ferenc (1946–2020) emlékének

„Egy parasztfiú számára, aki falujának szűk körzetében nő föl, s élete végéig szülőfalujában marad, a falu gondolkodás- és beszédmódja magától értetődő. A városba került és a városhoz idomult parasztfiú számára a falusi gondolkodás- és életmód többé már nem magától értetődő. Eltávolodott tőle, és most már talán teljes tudatossággal megkülönbözteti azokat a gondolkodásmódokat és gondolkodástartalmakat, melyeket »falusiasnak« nevez, azoktól, amelyeket »városiasként« ismer. E különbségtételben rejlik annak a magatartásnak a csírája, melyeket a tudásszociológia teljesen kifejleszteni szeretne. Ami egy csoporton belül abszolútnak számít, arról a kívülálló felismeri, hogy a csoport által meghatározott és részleges (a példában: »falusias«). Az effajta fölismerésnek, mint láthattuk, előfeltétele az eltávolodás.”

Mannheim Károly, 2000: 315.

A Népi Kollégiumok Országos Szövetségét nemegyszer a diktatúra ifjúsági szervezeteként és a kommunista párt ifjúsági utánpótlását biztosító tömörülésként értelmezik. Jóllehet nem alaptalan ez a felfogás, annyiban azonban leegyszerűsítő, amennyiben nem számol 1) a Nékosz előzményeként, a háború előtt szárba szökkenő népi kollégiumi mozgalommal, 2) a kezdeti grassroots jellegével 3) önkormányzatával 4) a társadalmi mobilitásban betöltött szerepével 5) saját pedagógiai és nevelépszichológiai elképzeléseivel. A Nékosz átfogó története természetesen nem lehet egy ilyen rövid írás

tárgya, így a 3–5. pont kidolgozására összpontosítunk. A Nékosz pedagógiai vezetője Mérei Ferenc pszichológus volt, aki a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet Lélektani Intézete kutatójaként számtalan általános és középiskolai kísérletet végzett az emancipatorikus iskola hatékonyságának kidolgozására. Számára az emancipatorikus nevelés modellje a Nékosz együttes élménye volt.

A RORSCHACH-TESTZ MINT INDIREKT TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FORRÁS

Jól ismert az a tény, hogy Mérei Ferenc pszichológus 1945 és 1950 között a magyar neveléstudomány fontos szereplője volt. 1947-től a Magyar Kommunista Párt (MKP), 1948-tól a Magyar Dolgozók Pártja égisze alatt vett részt a háború utáni köznevelés progresszív átforgalmazásában. Az új reform – amíg csak lehetett – tartalmában inkluzív, emancipatorikus, azaz demokratikus szocialista volt (K. Horváth 2019a). A magyar olvasó itt feltehetően összevonja a szemöldrökét, mivel a demokratikus értékpolitika és a társadalmi igazságosság nem azok a fogalmak, amelyekkel a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországot értelmezni szoktuk. Ám ha ennek az időszaknak az egyes társadalmi alrendszereit vizsgáljuk, ahogyan most a Nékosz pedagógiájának egyes elemeit tesszük elemzés tárgyává, úgy az elkapkodott ítéletekkel szemben leszögezhető, hogy sem a korszak, sem az abban meghatározó szerepet játszó MKP nem homogén, nem egységes.

Noha a köznevelési reform tartalmi megvalósításában komoly szerepet játszó Mérei Ferenc és Faragó László formálisan az MKP égisze alatt dolgozott, Kiss Árpád pedig a változás mellett álló elkötelezett szakember volt, az általuk javasolt komplex reform jóformán nem kapcsolódott a szovjet neveléstudományhoz. Mérei és Faragó is Nyugat-Európában végezte egyetemi tanulmányait, és az előbbi egészen bizonyosan más mozgalmi kultúrát és baloldal-képet tett magáévá politikai szocializációja során, mint a Szovjetunióból hazatért vagy feléjük feltétlen engedelmességet és pártszerűséget tanúsító elvtársai. A Mérei által javasolt program ugyanis egy a nyugati szocialista baloldalt jellemző demokrácia-központú, emancipatorikus, az egyenlőség mellett lándzsát törő program, melynek vajmi kevés köze volt a

szovjet-típusú neveléspolitikai elképzelésekhez.¹ A két beállítódás természetesen elkerülhetetlen összeütközésbe került 1949 után, mégpedig a frissen alapított, Mérei által vezetett Országos Neveléstudományi Intézetben.² Nem is csoda, hogy öt másfél év után menesztették, az intézményt pedig jogutód nélkül felszámolták.³ Mérei és munkatársai a köznevelésben korántsem csak didaktikai, pedagógiai vagy tartalmi feladatot, de az akkori tudományos közmegegyezésnek megfelelően a demokratikus *Bildung* (képzés, formálás, művelés) megalapozásának lehetőségét is látták a változásban. Az iskolában elsajátított demokratikus alapelvek, műveltségen nyugvó tájékozottság volt az az elérendő cél számukra, mely elhozhatta volna a társadalmi megújodást, a várva várt új társadalmat. Mivel a köznevelés lassú ritmusú társadalmi alrendszer, így az első eredmények természetesen nem mutatkoznak meg egy-két év alatt. A Nékosz esetében 1948–1949-ben, a köznevelésben pedig 1949–1950 fordulóján elgáncsolt reform ebben az értelemben befejezetlen maradt, a demokratikus iskoláról szőtt – egyébként viszonylag részletesen kidolgozott – tervek sem valósultak meg. Ebben a tanulmányban e komplex reform egy sajátos, a háború előtt induló alfejezetét, a népi kollégiumi mozgalomból kibontakozó Nékosz pedagógiájának néhány elemét szeretném bemutatni. Mérei Ferenc számtalan közléséből kiderül, hogy számára a Nékosz afféle laboratórium volt, ahol pszichológiai és pedagógiai elveit a leginkább ki tudta bontakoztatni, illetve ötvözni tudta azokkal a társadalompolitikai célokkal, melyek a nagy társadalom megújítására alkalmasnak tűntek. Úgy vélte, hogy ami a csoportmunka, az együttes élmény, a mentálhigiéné szempontjából *kicsiben* működtethető, az következetes munkával és a jó szervezéssel utóbb *nagyban*, társadalmi szinten is kamatozni fog és gyakorlattá tud válni.

A köznevelés, a demokratizálás, a tankönyvek újraírásának komplex oktatáspolitikai problematikája, valamint az óvodai-iskolai kiscsoportos munka társas szempontú gyermeklélektani vizsgálatai

1 A MKP-n belüli különbségek mélyebb megértéséhez érdemes összevetni Mérei politikai identitását és szocialista világnézetét Losonczy Géza bolsevik típusú hitével. Lásd Kövér, 2014.

2 MOL XXVI–I–a, 1. d., 1. t.

3 MOL–M–KS–276–53–47. ó. e., pp. 1-20. és MOL–M–KS–276–53–48. ó. e., pp. 1-12. Részletesebben K. Horváth 2020a.

mellett talán meglepő lehet, hogy 1947-ben – számos szakpolitikai feladata mellett – Mérei egy, a Rorschach-tesztről szóló szaktudományos közleményt is publikált (Mérei 1947a; Mérei 1953). Az írásmű keletkezésének és az alapját jelentő kutatásnak azonban van egy szociológiai különlegessége: a tesztekét ugyanis az egyik leghíresebb népi kollégium diákjaival vették fel. „1946 telén – írja Pataki Ferenc – valamennyi Györffy-kollégista Rorschach-vizsgálaton esett át az intézetben. Sajnálatos módon a vizsgálat eredményeiről sohasem jelent meg összegző feldolgozás. Akkori kézen-közön kapott értesülések szerint az adatok vajmi kevésbé voltak hízeltűek: különféle – halmozottan jelentkező – komplexusokról tanúskodtak. Ez azonban szóbeszéd maradt, mivel a jegyzőkönyvek nyomtalanul elkallódtak” (Pataki 2005: 277).⁴ Ezt a közlést egymástól függetlenül Mérei Ferenc és Kardos László visszaemlékezései is megerősítik.⁵ Miről szól vajon ez a tanulmány? Hogyan kapcsolódik saját korához ez az elvben a szűk szaktudományos közegnek szóló szöveg, mely Méreinek az első, a Magyar Pszichológiai Szemlében megjelent írása? Elöljáróban csak annyit jegyezniük meg, hogy Hermann Rorschach pszichodiagnosztikai eljárása egy úgynevezett indirekt személyiségteszt, melynek lényege, hogy a vizsgált személynek jelentést kell adnia olyan foltoknak, melyeknek elvben nincs jelentésük, alakjuk pedig véletlenszerű. A teszt diagnosztikai alkalmazhatósága azon a hipotézisen nyugszik, hogy a jelentésadás folyamata az egyén jellegzetes megnyilvánulása, a „kiváltott asszociatív sort érzelmi-indulati mozzanatok színezik, amelyek a vizsgált személy sajátos magatartását átszövik” (Mérei 1947a: 115).

A dolgozat természetesen nem történeti-pszichológiai elemzés, inkább módszertani újításként hozta be a személyiség dinamikus elemzését. Ugyanakkor a Pataki által említett szóbeszéd megítélésem szerint félreértelmezi Mérei tanulmányát: az írásban az egyes táblákhoz kapcsolt tipikus reakciókból kibontható diagnosztikai megál-

4 Lásd még *Pataki Ferenc-interjú*, készítette Borgos Anna, Erős Ferenc és K. Horváth Zsolt (2002).

5 Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 302–3–34. ö. e., interjú Mérei Ferencsel, p. 2. Mérei itt szociometriáról beszél, és állítása szerint a kutatási anyagot az államvédelem foglalta le, feltehetően letartóztatásakor, 1958 októberében. Lásd még Kardos 2000: 105.

lapítások konkrétan biztosan nem arról szólnak, hogy a kollégium tagjai egytől-egyig komplexusokkal küzdöttek volna. Sőt, ha arról szólnának, önmagában abban sem látnék semmi különöset: egy háború utáni, drámai sebességgel változó, erősen anómiás társadalomban ez korántsem volna meglepő. A gyors környezetváltozás (faluról városba), az új életvilág, az új közösség, az új életcélok és az új normák rendszere bizonyosan sok paraszti származású fiataalt felkavart, megzavart. Ahogyan azt látni fogjuk, a Rorschach-teszt felszólító jellegének feldolgozásával, módszertani elmélyítésével Mérei éppen ebben a komplex identitásválságban szeretett volna segíteni a nagyvárosba került fiataloknak. Mindenesetre a népi kollégiumok rendszerének valamiféle rejtett, ám elutasításaként semmi esetre sem olvasható a szöveg. Annál is kevésbé tűnik tarthatónak ez a sejtetés, mivel – és ennek aligha lehet eltúlozni a jelentőségét – Mérei nagyon nagyra tartotta a népi kollégiumok rendszerét.

ELTÁVOLODÁS, ÖNAZONOSSÁG, „MI”-TUDAT: ÉRTELMISÉGI „NÉPFRONT” AZ ISKOLA ÜGYÉBEN

De hogyan is kerülnek egymás mellé a népiek és a kommunisták? Illő hangsúlyozni, hogy az 1945-öt követő köznevelési reform szándéka kevésbé a politikai pártok, mint inkább a két háború közötti, kritikai szerepben megjelenő értelmiség vesszőparipája volt. A fentebb előszámlált baloldali értelmiség mellett Márai Sándor éppúgy változást szeretett volna elérni, mint a háború utolsó éveiben befolyásuk csúcán álló népiek (főként Németh Lászlót kell kiemelnünk itt) (Márai 2004; Németh 1945; Mészáros 1989; Ständeisky 2015). Mit láthattak a baloldali társadalmi reformerek a „nép” tematikájában, és miért látták kulcskérdésnek a népi tehetségek mobilitásának elősegítését (Papp 2012: 173–175)? Talán kevésbé ismert az a tény, hogy népiek és kommunisták a harmincas évek második felében kezdtek el közeledni egymáshoz, így együttműködésük korántsem érthető meg pusztán a háború utáni belpolitikai taktikázások logikájából. Nehezen datálható például az a mozzanat, amelyben a kommunista Révai József a népiség problémája felé fordul. Urbán Károly életrajzi vázlatára enged következtetni, hogy először 1928-ban, a Kommu-

nista Internacionálé VI. kongresszusán tér ki a „paraszttság balra tolódó tömegeinek befogadására”, és sürgeti egy Parasztinternacionálé szervezeti kiépítését (Urbán 1978). Ekkori, vagyis jórészt az itthoni letartóztatása utáni börtönírásaiban azonban még nem a népiség problémája izgatja elsősorban ezt a kérdést már csak Prágában dolgozza ki, 1938-ban (Lackó 1975).

A Budapestre Losonczy Géza révén, Párizson át kerülő kézirat azonban öt évvel később csak némi átdolgozás után jelenhetett meg, ráadásul a „lefeketedett” Révai helyett Kállai Gyula neve alatt (Kállai 1943; Juhász 1983: 301). Ennek legális és átdolgozott változata lesz a *Marxizmus és népiesség*, mely valóban a „szocializmus” koncepciójának gyökereit kereste a falukutató mozgalom, a népi szociográfia és a népi mozgalom szervezetén belül. Ebben a szövetségben természetesen benne van a munkásmozgalom két háború közötti nagy csalódása, nevezetesen az, hogy az 1920-as években az olasz fasizmus volt az, amely igazi tömegmozgalommá tudott szélesedni – és nem a baloldaltól által szervezett munkásság (Justus 1945). Révai lakonikusan csak annyit jegyez meg: „három évtizeddel ezelőtt fel sem merülhetett volna komolyan a kérdés, hogy vajon lehetséges-e más szocializmus, mint a proletárszocializmus. Hogy ma felmerül a kérdés (...) az azon múlik, hogy a mai helyzet gyökeresen más, mint az akkori” (Révai 1946: 97).

Érdekes és elgondolkodtató, hogy a válságból való kilábalás egyfajta – ahogy Hermann István megfogalmazta – *szövetségkeresést* indukált a kommunisták között (Hermann 1979). Velük ellentétben szociáldemokraták a szakszervezeti és kulturális mozgalmaik szerteágazó tevékenysége miatt nem érezték ennek szükségességét. Úgy vélem, hogy ez is egyfajta morális és intellektuális szövetségkeresés volt, melynek háttérként és céljait Révai méltatta és kritizálta idézett könyvében, különös tekintettel Illyés Gyulára, Erdei Ferencre, Féja Gézára és Németh Lászlóra. A kommunisták és a népiek kooperációjának két egyértelmű elvi sarokpontja a földreform, valamint a népiek által ugyancsak szorgalmazott társadalmi mobilitás: a „nép” felemelése (Szegedy-Maszák 1985; Szabó 1990; Szelényi 1990; Agárdi 2015). A rurális társadalom elmaradottságából kiinduló népiek a változás sarkalatos pontjának tekintették azt, hogy a társadalmi mobilitás szorgalmazásában a paraszti vagy zsellérszármazású fiatalok – mai kifejezéssel élve

– pozitív diszkriminációban részesüljenek, hiszen eddig megfelelő iskola híján kimaradtak a modernizáció javaiból.

Ugyanakkor a népi kollégiumok kialakulásának története elválaszthatatlan az 1930-as évek elején meginduló népi szociográfiai mozgalmatól, melynek sajátos, a baloldali és a jobboldali lözungoktól megcsömörlött, így azokat meghaladni kívánó harmadikutassága külön fejezetet jelent a magyar szellemi élet és értelmiség történetében (Lackó 1996; Bibó 1986). Nem tárgyalhatjuk itt részletesen, de a bukott forradalmak (1918, 1919) utáni emigráció nyomán kiürülő baloldali „értelmiségi mező” tehát új arcokat, új feladatokat és legfőképpen új megoldásokat kívánt. Ezek megtalálásának elengedhetetlen feltétele azonban „Magyarország felfedezésének” jelszava volt, vagyis a magyar társadalom, ezen belül a leginkább nélkülöző parasztság és föld nélküli zsellérség társadalmi problémáinak feltárása és a szélesebb nyilvánosság felé való közvetítése volt (Némedi 1985; Bognár 2012). A falukutató népi szociográfiai mozgalom ebben az értelemben valóban *mozgalom* volt, melynek célja a megismerés terápiája, továbbá az érdekeiket artikulálni nem tudók képviselte mellett egy sajátosan értelmezett modernizáció volt. Ennek alapja a modern társadalomban való boldoguláshoz elengedhetetlen *szaktudás* megszerzése volt. Nagyon pontosan fogalmazott Kardos László, amikor Antonio Gramsci terminológiáját követve azt mondta, hogy a népi kollégiumok eszmei, pedagógiai célkitűzése az *organikus értelmiség* kinevelése volt (Kardos 1978: 30). A népi kollégiumok valójában erre törekedtek, pedagógiájuk ennyiben is sajátos (Gramsci 1965: 98; Veress 1981).

Azért különleges ez az út, mert a mozgalom egyik célja mégiscsak az volt, hogy a földtől, a falusi közösségtől szükségszerűen távolabb kerülő fiatal a városba kerülve is megőrizze paraszti identitását, vagyis ne asszimilálódjon az – amúgy általuk kétes értékűnek tartott – városi életmódhoz. Persze ez annyiban paradoxon is, hogy a *Bildung* fogalma mindig magában foglalja azt, hogy a nevelés révén a diák, a tanuló önazonossága is formálódik; ezért fontos, hogy ne csak egy-egy paraszti származású fiú vagy lány kerüljön a városi fiatalok közé, hanem a paraszti gyökerű közösség többé-kevésbé *együtt* tanuljon, formálódjon, s ne egy középosztályi vagy polgári mintához idomuljon. A Györfly-kollégium egyik legfontosabb vívmánya az autonómia volt, vagyis az, hogy a közösség saját maga hozza szabályait, melybe bele-

szólni felülről nem lehet: ez volt a demokratikus „zsilipek megnyitása” a paraszti háttérű ifjak előtt (Pataki 1974: 20).

A városokban összpontosuló, magas színvonalú iskolai képzést igénylő szaktudások kialakulása, valamint a szakmák professzionalizációja ugyanis olyan „modernizációs lejtőt” hozott létre, mely színvonalas helyi oktatás híján egyszerűen kizárta a társadalmi mobilitás lehetőségéből a falusi fiatalokat. Illyés Gyula *Lélek és kenyér* című szociográfiája, valamint az ennek mellékleteként megjelenő, Kozmutza Flóra által végzett értelmességi vizsgálatok kapcsán fel tudjuk mérni a kérdés súlyát (Illyés 1939). Illyés munkájának a lényegét az oktatásszociológia nyelvén úgy lehetne megfogalmazni, hogy a társadalmi felemelkedéshez szükséges kulturális, társadalmi és gazdasági tőkékből éppen azok a parasztfiatalok részesültek a legkevésbé, akiknek a leginkább szükségük lett volna rá ahhoz, hogy kiemelkedjenek a családjaikból; ezt nevezi Bourdieu és Passeron kiválasztás előtti egyenlőtlenségnek (Bourdieu és Passeron 1970: 90; Bourdieu és Passeron 1964). A város és a falu a tudáshoz való hozzáférés lehetősége a „fejlettség” és az „anakronisztikus elmaradottság” kifejezéseivel jellemezhető, ezt mind Bibó István, mind Lackó Miklós kiemeli idézett írásaikban. Ezzel pedig újfent visszakanyarodtunk ahhoz a problémához, hogy miért az iskolára épülő mobilitás volt 1945 után az új társadalom kialakításának alapja.

Illő hangsúlyozni, hogy a két háború között induló falukutató, népi szociográfiai mozgalomból csak 1939 környékén születik meg az az igény, hogy a paraszt származású fiatalokat valahogyan összefogják, valamilyen platformot teremtsenek a számukra. Hagyományosan a diákjaival együtt végzett terepmunkában és a nyári táborozásokban élen járó Györffy István néprajzkutató nevéhez kapcsoljuk az első kollégium ötletét, ő vetette fel „egy nagy parasztkollégium felállításának tervét” (Boros 1940; Galambos 1977: 2; Papp 2008: 133). Papp István részletesen tárgyalja a keletkezés történetét, s valószínűsíti, hogy Györffy inkább az eltérő hagyományokból táplálkozó, több szálon meginduló kezdeményezések összefogója volt. Györffy váratlan halála 1939-ben nagy csapást jelentett ugyan, de mivel a mozgalom már lendületben volt, ugyanazon év októberében a Parasztfőiskolások Közössége megtartotta alakuló ülését. Mint Papp megjegyzi, ebben a miliőben már jelen van a Bolyai-, utóbb Györffy-kollégium minden

fontosabb tagja, Boros Lajos, Fehér Gyula, Gyenes Antal, Horváth Lajos, Kardos László, Sipos Gyula (Papp 2008: 136). Ebből a lendületből született, s a kontextus ismeretében nem meglepő módon szélesedett ki a kollégiumi mozgalom, mégpedig a Györffy István Kollégium 1946. július 10-re datált, a magyar társadalomhoz intézett felhívása nyomán, mely Demokratikus Népi Kollégiumokat Építő Mozgalom kiépítését szorgalmazta.

„Kik biztosíthatják fiatal köztársaságunk jövőjét? Csak azok – mondja a felhívás –, akik eddig kis számban tanulhattak középiskolákban, az egyetemekre pedig úgyszólván alig juthattak el: a dolgozó parasztok és munkások fiai! Csak az új és friss szellemű ifjúság tudja megállni a helyét az elnevelt, közömbös vagy rosszindulatú értelmiségi fiatalság között. De sajnos itt el kell mondani azt a szomorú tényt is, hogy a paraszti és munkásszármazású értelmiségi fiatalság arányszáma rosszabb az egyetemeken és főiskolákon most a demokráciában, mint a Horthy-rezsim alatt” (Pataki 1974: 33). Sajnos itt nincs lehetőség a népi kollégiumok aligha eltúlozható jelentőségének alapos taglalására. Ami ezeket a kollégiumokat Mérei Ferenc számára egyértelműen vonzóvá tette, az ennek a tarthatatlan helyzetnek a következetes megváltoztatása volt. Lényeges, hogy nem arról van szó, hogy a hatalom „felülről” belenyúl, és a népi kollégiumokkal mintegy orvosolni kívánja a már hosszú évtizedek óta tarthatatlan állapotokat, hanem arról, hogy a népi kollégiumok előzményének tekinthető Bolyai-, majd Györffy-kollégium a népiek *saját belső fejlődési* logikájából keletkeztek. A népi kollégium tehát a töről metszett „alulról induló” kezdeményezés, egy klasszikus *grassroot*-mozgalom, melynek pedagógiai előzményei kapcsolódnak a magyar református kollégiumi tradícióhoz.

Illő hozzátenni, hogy a kollégiumi mozgalmat mind a háború előtt, mind a háború után, az „elvben” ellenkező előjelű ideológiák ellenére, bizonyos kormányzati – főleg anyagi – támogatást kapott. Papp István szerint e lobbitevékenység a pártfogó testület feladata volt, ennek lelke pedig Zsindely Ferencné Tüdős Klára volt, míg támogatói kört Szekér Nóra arra mutat rá, hogy a kollégistákat az 1920 után alapított titkos társaság, a Magyar Közösség is segítette (Papp 2008: 193–198; Szekér 2017: 157–167; Kardos 2000: 133–134). Ebben az értelemben, bár ezt nem szokás kimondani, de a népi kollégiumok magukban hordoztak valamit abból, amit a titkos társaságok funk-

ciójával kapcsolatosan Reinhart Koselleck és Jürgen Habermas árkánium-nyilvánosságnak nevezett. Ez a paradoxon arra mutat rá, hogy az újat akaró értelmiség önmaga védelme érdekében nem léphet a nyilvánosság elé, hanem a retorziókat elkerülendő titokban, exkluzív módon folytatja tevékenységét, jóllehet annak egyik célja épp a politikai nyilvánosságon keresztül bizonyos változások foganatosítása volt (Koselleck 2016: 59; Habermas 1971: 54–55).

Noha kapcsolatban állt az önmagát titkos társaságként definiáló Magyar Közösséggel, de a Bolyai-, majd Györffy-kollégium természetesen nem volt az, jóllehet magas támogatóik a kortársak számára nem voltak egyértelműen láthatóak. A háború után ez a helyzet némileg megváltozott, amennyiben 1945. augusztus 7-i dátummal a Györffy-kollégium 50 millió pengős gyorssegély ügyében fordult az Ideiglenes Nemzeti Kormányhoz, majd októberben és novemberben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz (Svéd 1994: 36–42). Decemberben 150 millió pengős támogatást szavazott meg a kormányzat, ami a hiperinfláció miatt természetesen jóval kevesebbet ért, mint az eredeti összeg (összehasonlításképpen: 1945 augusztusában 1 kg kenyér ára 6 pengő, októberben 27 pengő, novemberben elején 80 pengő, december első felében 310 pengő, második felében 550 pengő) (Tarján é. n.). De az összeg nagyságán túl a döntő mozzanat az, hogy a kormányzat figyelembe veszi a kérést és támogatja az alulról jövő kezdeményezést, bár az állami szubvenció – mint majd látni fogjuk – többnyire a függetlenség korlátozásával, utóbb feladásával járt. A politikusok közül nem meglepő módon először Révai József karolta fel a népi kollégiumok ügyét, őt követte Rajk László (Papp 2007).

Ugyanakkor az alkalmi állami támogatás automatikusan nem hitelteleníti a fentebbi *grassroot*-mozgalom logikájával leírt folyamatot. Már csak azért sem, mert ennek a belső fejlődésnek ráadásul nemcsak a mobilitás a sajátossága, de a demokratikus döntéshozatalra épülő önkormányzati rendszer is, melyben mások mellett Mérei is – joggal – a nagy társadalmi változások kicsinyített mását, *modelljét* sejtette.⁶ Méreinek a népiekhez a háború előtt nem volt köze, ahogy egyszer fogalmazott, ő a „mozgalom másik világában” dolgozott, de Hegedüs

6 PIL 302–3–39. ő. e., Interjú Pataki Ferencsel, p. 1–40. Az autonómiáról különösen: p. 34–35.

Gézának köszönhetően 1945-ben ismerkedett meg Kardos Lászlóval és Fekete Sándorral.⁷ Innen nézve már nem tűnik meglepőnek, hogy nem sokkal a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének (Nékosz) megalakulása után tartott Első Országos Nevelésügyi Konferencián Mérei aktívan részt vett. Előadásának címe *A kollégiumi élet lélektani kérdései* volt.⁸ „A Nékosz intézményesülésének és stabilizálódásának útján kiemelkedő állomás volt az 1947. január 3-a és 9-e között tartott I. Országos Nevelésügyi Konferencia. (...) A konferencia munkájában két szál fonódott össze: vezető politikusok fejtegették a mozgalom politikájának pilléreit (Rajk, Révai, Erdei, Darvas, Veres, Ortutay), a szövetség vezetői (Gyenes, Kardos, Sipos, Szabó Gergely) és meghívott szakemberek (Mérei, Karácsony [Sándor], Béki Ernő, Szervánszky Endre) pedig a kollégiumi nevelés és oktatás pedagógiai és lélektani kérdéseit tárgyalták. (...) Ez a konferencia volt az első nagyszabású kísérlet arra, hogy tudatos pedagógiai reflexió tárgyává tegyék a kollégiumi nevelés gyakorlatát (...). Ezért ez az alkalom kivételes helyet foglal el a mozgalom történetében; ez alapozta meg a kollégiumokban folyó nevelőmunka szemléleti egységét” (Pataki 2005: 277). Azaz, az országos hálózattá terebélyesedett, közép- és felsőoktatási kollégiumi mozgalom pedagógiai elvei számára is szemléleti egységet kívántak teremteni (Juhász 1962: 373–374).

INDIVIDUALITÁS – KÖZÖSSÉGISÉG: OSZTÁLYHELYZET, EGYÜTTES ÉLMÉNY, TÁRSAS HATÓKÉPESSÉG

Érdemes hangsúlyozni, hogy az egységesítés nem uniformizálódást vagy homogenizálást jelent (mint mondjuk a valóban szovjetizációt hozó 1949 után), hanem olyan szemléleti keretet, mely összefogja és összehangolja a túlzottan szétartó törekvéseket. Tudásszociológiai fejtegetéseiben ezt nevezi Mannheim Károly „relacionálásnak”, az egyes csoporttudások közötti viszonyok elemző megismerésének. Ennek célja az, hogy a

7 PIL 302–3–34. ó. e., Interjú Mérei Ferencsel, p. 1–29.

8 PIL 302–1–221. ó. e. Az előadás szövege nem maradt fenn, de mivel nagyjából egy időben született A Rorschach-táblák felszólító jellege c. tanulmánnyal, nem zárható ki, hogy Mérei konkrétan is kitért a kollégiumi élet szociálpszichológiai feszültségeire is; talán innen eredeztethető Pataki fentebb említett megjegyzése is.

csoport által evidensnek tartott értékek és beállítódások viszonylagosságát kimutassa, valamint, hogy azt felnyissa (Faragó 1940).

Azt nem állítom, hogy az egységesített szemléleti keret a Nékosz minden szereplőjét maradéktalanul jellemezné, de azt igen, hogy a pedagógiai program kialakításában szerepet vállaló Mérei Ferencről ez minden bizonnyal elmondható. Utóbbi ezekben az években is állást foglalt a sematizmusokkal, a lözungokkal, a gondolkodás nélkül átvett frázisokkal szemben, melyek szerinte komolyan mérgezik a kor atmoszféráját. A legfőbb baj, hogy ezzel csökkentik az egyén partikuláris élményanyagának kibomlását, a kollektíven *belüli* egyéni szint létjogosultságát. 1947. november 11-én Mérei előadást tartott a Nékoszban *A pedagógiai realizmus és a magyar köznevelési reform problémái* címmel, melyben így fogalmaz:

„A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1946. április 4-én elrendelte, hogy minden gyermek írjon az iskolában dolgozatot Magyarország felszabadításáról. Számos osztályban összegyűjtötték a 10–13 éves gyerekek dolgozatait. A beadott dolgozatoknak csupán 2%-ában (budapesti gyerekekről van szó!) találtunk utalást arra, hogy ők az ostrom alatt mit láttak. A gyerekek 98%-a vezércikket írt. Ebben benne volt, hogy »dicsőséges demokrácia«, »dicsőséges felszabadító vörös hadsereg«, és számos más szólam. Ezután kimentünk az osztályokba, és kérdeztük a gyerekeket, hogy mit csináltak az ostrom alatt. Csodálatos, érdekes és izgalmas történeteket meséltek el, tele élménytömeggel. Megkérdeztük, hogy miért nem írtak ezekről? »Jaj, hát azt nem lehet!«, kiderült, hogy amikor a gyerek ír, akkor be van állítva egy bizonyos skémára, egy bizonyos verbális megközelítésre. Ez vezetett a másik próbához, szintén budapesti gyerekekkel. Dolgozatot íratunk a hídépítésről. Azért választottuk ezt a témát, mert valamennyi demokratikus esemény közül akkor a hídépítés tartott bennünket leginkább izgalomban. Utána megint kikérdeztük a gyerekeket. Kiderült, hogy a gyerekeknek mintegy a fele elment megnézni a hídépítést, remek történeteket tudnak mesélni az úszó daruról, de erről nem írtak. Amikor írnak, mintha egy más világ lenne előttük. Ezt a veszélyt látom egész demokratikus nevelésünkben. Gyermkeink és ifjúságunk *frázistengerrel van beburkolva*, e frázistenger alatt vannak megdermedve az élmények.”⁹

9 PIL 302–1–40. ő. e., pp. 3–4. (A szerző kiemelése)

Azért volt érdemes ebből az előadásból bővebben idézni, merthogy rámutat egy gyakori félreértésre, mely nemcsak a korszakban, de – persze nem ok nélkül – ma is jellegzetes. A Mérei számára oly fontos Émile Durkheim számára például a *kollektív* éppoly fontos jószág, mint az *individuális* (Durkheim 2001; Karsenti és Lemieux 2017). Másképpen fogalmazva, a kollektivitás óhajtásából logikusan következhetne, hogy a francia szociológus valamiféle nosztalgikus közösségeszmény mellett törjön lándzsát, ám ő kifejezetten bírálta az antiindividualista törekvéseket. Némedi Dénes három pontban szedi össze a modern társadalmakra jellemző *organikus szolidaritás* fogalmát, úgymint 1. az közvetve kapcsolja az egyént a társadalomhoz, 2. a társadalom speciális funkciók rendszere, 3. a szolidaritás egyenesen arányos a közös eszmék és az egyéniség fejlettségével (Némedi 1996: 60–61). Az utóbbi azért rendkívül fontos, mert szemben a mechanikus szolidaritás fogalmával, ahol a szolidaritás erősségének második ismérve az egyéniség fejletlensége, az organikus forma elismeri az individuum fontosságát, de – a dezintegrációt elkerülendő – egyben óhajtja a közös tudat megalapozására hivatott szolidaritást is.

Ez eszmetörténeti értelemben tehát semmiképp sem azt jelenti, hogy minden egyénit alá kellene rendelni egy nagyobb entitásnak, s így minden egyedi jellegzetesség felszívódna a közösségben. Hanem azt jelenti, hogy az individuális szinten azért érdemes túllépni, mert a kollektív (együttes) cselekvésben, a társas helyzet megélésében, a közös sikerben olyan erő lakik, mely több és más minőségű, mint az individuális cselekvések összessége (K. Horváth 2019b). Másképpen fogalmazva az együttes óhajtása Mérei olvasatában sohasem jelent uniformizálódást, sőt, épp azt állítja, hogy a homogenizáló politikai retorika, az ideológiai ballaszt frázistengere az, amely nem hagyja élni és lélegezni az élmény lélektani egyediségét (Mérei 1945; Mérei 1947b; Mérei 1948). Mérei tisztában van azzal, hogy a modern társadalom természeténél fogva individuális: ennek az ember egyszerűségére és megismételhetetlenségére apelláló beállítódásnak alkotó szerepe van személyiségfejlődésünkben. Egy olyan társadalompolitika, mely nem hagyna teret az individualitásnak és a szubjektivitásnak, Mérei szemléletétől tökéletesen idegen. A köznevelés emancipatorikus, egyenlőségelvű szocializmusa mellett ez a második elem, mely Mérei Ferencet megkülönbözteti sok, a Szovjetunióból hazaérkezett sztálinistától.

Az 1970-es években készülő Nékosz-archívumhoz rögzített interjúanyagban Mérei a kollégiumok emancipatorikus jellege, a művelődéshez, a tanuláshoz való hozzáférés mellett azonban néhány dolgot még kiemel. Az egyik ilyen elem az *osztályhelyzet* tudatosítása, vagyis annak megértése, hogy az ember társas-társadalmi lény, értékválasztásai, lehetőségei nem végtelen számúak, hanem a társadalmi világ által szabottak, korlátozottak. A társadalom absztrakt fogalma nem valamiféle „háttér”, mely az individuum mögött látszik, hanem egy olyan eleven viszonyrendszer, mely láthatatlan, de konstitutív módon alakítja, formálja a szelfet. Innen már jobban érthető a következő elem: az *együtttes élmény*. Ha az egyént a társas-társadalmi viszonyai alkotó módon befolyásolják, és ezt az egyén tudatosítja önmagában, akkor ebből logikusan következik, hogy nem mindegy, hogy milyen minőségű a mikrokörnyezet. Az együtttes élmény fogalmán nyugvó kiscsoportos munka lényege az, hogy a kollektív munka kreatív öröme egyfelől elmélyíti az individuumok közötti pozitív egymásrautaltságot (az egymásnak való segítség, az egymásból való inspiráció stb.), a közösen létrehozott produkció (bármi is legyen a feladat) felett érzett öröm pedig visszahat, s megerősíti a közösen elvégzett munka értelmét. Másfelől viszont Mérei azt is hangsúlyozza, hogy a kollektív fogalmától nem kell félnünk, nem az individuum szétmállásáról, feloldódásáról van szó a csoportban, hanem arról, hogy az ember önmaga fölé tud nőni: növekszik egyéni teljesítménye, árnyalódik a személyiségképe, fejlődik a szociális penetranciája.

Valójában ez a harmadik elem, a *szociális penetrancia* az, mely egyszerre jelenti a közvetlen, társas kapcsolatok fejlesztését, és egyszerre annak tudatosítását, hogy az egyén egy demokráciában felelős a körülötte lévő társadalmi világ ügyeiért. A közügyekben való aktív részvétel az egyik legjellegzetesebb vonása a háború utáni népi kollégiumoknak (romeltakarítás az ostrom után, földosztásban való részvétel stb.).¹⁰ Bizony, ez az egyenlőségelvű értékpolitikával átitatott aktivista demokráciafelfogás, melyet itt Mérei vázolt, igen közel áll

10 PIL 302–3–34. ő. e. p. 8. Lásd még Kardos László visszaemlékezését (Kardos 2000: 80): „Közben beköltöztünk (...) a Királyi Pál utca 12-be, ahol akkor is tíz-tizenkét kollégistánk tartózkodott (...) tartalmas, változatos, zavart, ki nem egyensúlyozott élet volt ez, de tele a felszabadulás tényleges érzésével, és úgy emlékszem vissza, hogy mindnyájan optimizmussal, ambícióval, tetterekészséggel voltunk telítve. Részt vettünk

a korábban Mannheim nyomán rekonstruált „militant democracy” képzetéhez (Mannheim 1943; Mannheim 1999). Vagyis visszakanyarodunk oda, hogy a Nékosz – pontosabban fogalmazva a Nékosz hálózatát alkotó 160 népi kollégium és mintegy tízezer diák – „kicsiben” valósítja meg az aktivista demokrácia (*militant democracy*) eszméjét: pedagógiáján keresztül tanít meg részt venni a közéletben.

Az egyes népi kollégiumok ennek megfelelően önkéntes és szabad diáktársulások voltak, a kollégisták vezetőiket maguknak választották, a felsőoktatási intézmények kollégiumai teljes autonómiában éltek, míg közép- és általános iskolai szinten az életkornak megfelelő önkormányzást biztosítottak a szabályok (Kardos 1977: 144, 148). Másképpen fogalmazva a társadalom absztrakt eszméjét „lebontja” annak gyakorlati megvalósulására: a képviseleti és a közvetlen demokrácia formáit egyesítő kiscsoportra (Pataki 1980). E kiscsoportos önnevelés egységei a *szövetkezetek* voltak. „A szövetkezet – így Mérei – (...) a kollégium legkisebb közvetlen egysége, mely a demokrácia alapvető jogait és kötelességeit gyakorolja, amelyik összefog egy öt-hat-nyolc-tíz, esetleg még több, de nem túl sok tagból álló csoportot, esetleg egy lakószobát vagy egy tanulószobát, három lakószobát, esetleg egy emeletet. (...) Na, most a szövetkezeteknek a fő feladatuk az volt, hogy szabályozzák a mindennapi életet (...), figyelemmel kísérik a közösségi feladatokban való részvételt, kollégiumi rendhez való igazodást”.¹¹

Mérei teljes joggal abból indul ki, hogy egy olyan országban, mint Magyarország, ahol a demokráciának alig van hagyománya, a demokratikus gondolkodás és viselkedés nem válhatott a mindennapi életvilág részévé; azzá tenni viszont igazi pedagógiai feladat. E nevelési-nevelődési projekt során az ifjú népi kollégistának el kell sajátítania a demokrácia gyakorlatát: átélni azt, hogy beleszólhat a közügyekbe, a kiscsoportban (szövetkezetben) egymáshoz kell igazodni, meg kell tanulni mások véleményét mérlegelni (adott esetben érvelni vele szemben). A lényeg az, hogy a demokrácia ne írott malaszt vagy politikai lózung maradjon, hanem *megélt tapasztalattá* váljon.

A szociális penetranciához tartozik egy mára meglehetősen kétes értékűnek tetsző kiscsoportos technika, a kritika-önkritika gyakor-

a romok eltakarításában, emlékszem, hogy a kollégium tagjai naponta csoportosan jártak el a Szabadság-híd újjáépítésében segédkezni”.

11 PIL 302–3–34. ö. e. p. 5.

lata. Talán még manapság sem ismeretlen az, hogy ebben az első látásra különös intézményben sokan valamiféle kollektív „kommunista gyónást” gyanítottak. Valljuk be, ez a kritika korántsem alaptalan, már amennyiben a kritika-önkritikában nem látunk mást, mint a verbálissá tett vádak és önvádak, felmentések és önfelmentések üres sorozatát, melyet a sztálinista hatalom kényszerített a fiatalokra. Megítélésem szerint alapvetően nem a mai csoportterápiához hasonló *technikával* volt baj, inkább azzal, hogy egyrészt professzionális lélektani tudás nélkül végezték, másrészt azzal, hogy magát a gyakorlatot a Nékoszon kívül is kötelezővé tették. Ennek következtében kényszer és gyakorlat át nem élt tartalma miatt gyorsan kiürült és gyűlöltté vált a módszer (Erdős 2011). A már többször idézett interjújában Mérei Ferenc maga is kitér erre, vagyis hogy milyen üres formalitássá, sőt politikai rítussá vált ez amúgy elvben jó technika.

„A szövetkezeti munkának vagy kiscsoportos munkának, ahogy ma mondanánk, az emberi együttélés egy kis egységének (...) demokratikus jellegű szabályozásában kiemelkedő jelentősége volt annak, amit a Nékoszban kritika-önkritikának neveztek. Nagyon sokan, akkor is, most is tulajdonképpen azért támadták a Nékoszt, hogy lelkiznek, hogy négy-öt-hat órán át folyik a kritikai, önkritikai lelkizés”.¹² Úgy vélem, hogy amiről Mérei beszél, az lényegét tekintve más, mint amit hagyományosan a kritika-önkritika jelenségéről szokás tartani. Először is, sokat nyom a latban az adott közösség mérete: Mérei a nékoszos szövetkezet méretét 5–10 főben határozza meg. Azért ennyiben, mert akkor jó esély kínálkozik arra, hogy a kiscsoport tagjai valóban ismerjék egymást. Egymás ismerete ugyanis a megkerülhetetlen premisszája annak, hogy a tagok között kialakulhasson a tartalmas kritika-önkritikához nélkülözhetetlen *bizalom* (ami, mondjuk, egy 30–40 fős egyetemi szeminárium esetében már jóval kevésbé, ha egyáltalán működne). Ha ugyanis valaki őszintén és építő módon mond kritikát valamiről, akkor bírálata magában foglalja a rendszer *válságát* még akkor is, ha az önkritikai résznél kitér a helyzet kialakulásáért rá eső felelősségre.

A válság azonban nem feltétlenül negatív fogalom, amennyiben magában foglalja a fejlődés, a változás, a változtatás lehetőségét.

12 PIL 302–3–34. ó. e. p. 6.

Ugyanakkor a krízist mások előtt kimondani némi merészséget is hordoz magában, s emiatt – vagyis: ne csak a kevesek sajátja maradjon – szükséges egy olyan bizalmas atmoszféra kialakítása, melyben az egyén meg mer nyilvánulni anélkül, hogy mondandója miatt retorzió érne. Ezt a bizalmi légkört a Nékosz egyes kollégiumai, illetve annak szövetkezetei meg tudták teremteni, ám e törekvés a feltételrendszer hiányosságai miatt a Nékoszon kívül többnyire – üres, rituális frázisok tengerévé válva – csödöt mondott. A Mérei Ferenc által kiemelt példa a pedagógusképzésben részt vevő diákok, Nagy László pedagógus szakemberről elnevezett népi kollégiuma volt, mely két helyszínen, a VII. kerületi Vilma királynő úti (ma: Városligeti fasor) és az I. kerületi Bérc utcai kollégiumban működött.

„Az egyik kedvenc kollégiumomban – eleveníti fel az esetet –, a Nagy László pedagógiai kollégiumban részt vettem egyszer egy szövetkezeti gyűlésen. Ez a szövetkezeti gyűlés eltartott nyolc óra hosszát. Egy emberről volt szó. (...) Ez a lány nagyon nehezen alkalmazkodott a kollégiumi szabályzathoz, nagyon sokszor kilengett, nem erkölcsi probléma merült fel körülötte, egyszerűen egy alkalmazkodási kérdés merült fel. Most ezen a nyolc órás (...) kritika-önkritikai összejövetelen ez az embercsoport, amelyik hét emberből állt, ez a kis szövetkezet, ez a kiscsoport, végigvette ennek a lánynak az életét, irányulását, kötődéseit, barátkozásait. Felmérte olyan módon, ahogy ma azt mondják, szociálpszichológiai explorációt végzett. Meg kell mondanom, hogy mint pszichológus egyszer sem szóltam bele, végighallgattam, de lebilincselte az a mód, ahogy ez a leány (..) ott kibontakozott személyiségében. Önmaga fölé nőtt, ugyanakkor, amikor belelátott saját rossz alkalmazkodásába, megőrizte személyiségét. Az önkritikában csak a tárgyi dolgokig ment el, nem adta föl magát. Mindvégig kemény, erőteljes személyiséggel csinálta végig a dolgot”.¹³

A folytatásból arra is fény derül, hogy sok évvel később Mérei találkozott az említett, akkor már egy vidéki iskola igazgatójaként dolgozó hölgygel, s mikor a kérdéses kritika-önkritika szóba került, mindketten nagyon pozitívan emlékeztek rá vissza. Sőt, Mérei azt is

13 PIL 302–3–34. ő. e. p. 7.

megvallotta, hogy ezt az emlékanyagot saját élettörténetének elabórálásakor is felhasználta, mert úgy találta, hogy a kritika-önkritika egyik pozitív sajátossága az, hogy – minden látszólagos hiedelem ellenére – nem „megdarálja”, hanem „megerősíti a személyiséget”. Ezt a non-direktív módszerrel működő, az együttesség eszméjén nyugvó ön- és mi-formálást, melynek bizonyos elemei utóbb megtalálhatóak a csoportos pszichoterápiában, egyértelműen a Nékosz tapasztalatához vezeti vissza. A Nagy László Kollégium, illetve a Mérei által említett példát azonban könnyelmű dolog volna általánosítani.

Talán nem tanulságoktól mentes idecitálni az 1928 után, Kassák Lajos égisze alatt működő Munka-körből elszármazott, ekkor már több mint tizenöt éve külföldön élő, nagy karriert befutó Robert Capa, született Friedmann Endre egy beszámolóját sem. A *Budapesti beszélgetés* című képes riport 1948 őszén – vagyis a Nékosz hanyatlásának kezdetén – készült; az írásba több baki is csúszott (a színművészeti népi kollégiumát Horváth Árpádról nevezték el; nem a kormányzat alapította), ettől függetlenül a diákok kritika-önkritika délutánjáról adott etnográfiai leírást hitelesnek és érdekesnek tartjuk. „Voltak páran – írta Capa –, akik épp darabot próbáltak, mások a könyvtárban ültek, az egyik osztály pedig egy gyűlést tartott éppen, amiről a fiatal igazgató azt mondta: »kritika- és önkritika-gyakorlás«. Az önkritika a kommunista vallás gyónása, de minden különösebb nehézség nélkül bebocsáttattam. A gyűlést az egyik hálóteremben tartották. A fiúk és lányok 18 és 25 év között jártak és elég volt egyetlen pillantás, hogy lássam, 18 évvel korábban bármelyik fiú lehettem volna én is” (Capa 2015 [1949]: 19).

Capa leírása talán éppen azért érdekes, mert a harmincas évek elején a szocialista diákok, a Kassák-féle Munka-kör, majd az abból kivált opposíció tagja volt, vagyis a Szovjetunióval szemben kritikus baloldali ifjúként hagyta el Magyarországot (K. Horváth 2020b). A „bármelyik fiú lehettem volna én is” fordulata mintha épp erre az emlékre épülne. Capa összefoglal néhány kritika-önkritikát: az egyik egy lány, aki nagyon fiatalon ment férjhez, nem szerette azt, és csak most, négy év után kezdtek éledezni érzelmei a férfi iránt; azt kérdezte a lány, hogyan értékeli érzelmeit. A riport szerint kapott hideget-meleget is, de talán a vitavezető (nem derül ki egyértelműen) védelmébe veszi a lányt s méltatja őszinteségét. Hasonló eset történt meg egy

katolikus neveltetésű fiúval is, aki hite miatt nem tudott azonosulni a történelmi materializmussal, s emiatt, valamint magatartása miatt éles bírálatokat is kapott; ám a moderátor itt is igyekezett megtartani a lélektani egyensúlyt. A kétórás ülés végén saját bevallása szerint Capát már zavarta a „vallomások és vádaskodások áradata”, s hitelesebbnek találta az éppen próbált Csehov-darabban alakított szerepeket, mint a kritika-önkritika „éles” gyakorlatát.

Sőt, ha a Nékosz pedagógiai törekvéseiről összeállított dokumentumkötetbe került iratok is elég ellentmondásos képet festenek erről a mozgalmi csoportterápiáról. Az 1947–1948-as év vizsgáiról szóló tájékoztató is hangsúlyos szerepet szán a kritika-önkritikának, ám megítélésem szerint nem teremti meg annak feltételeit. Eleve is a dokumentum „vizsgálókat” és „vizsgáztatókat” említ, mely eleve aszimmetrikus viszonyt feltételez, az egész kollégium plénuma előtt került sor az eseményre, s a szabott időkeret is meglehetősen rövid volt (Pataki 1974: 311–313). Nem részletezem; lényegében az ellenpéldák arra mutatnak, hogy a Nagy László Kollégium esete inkább kivétel volt, mint szabály, s ennek egyik oka az lehetett – mint fentebb is említettem –, hogy megfelelő mennyiségű és minőségű szakember híján volt a mozgalom. Egy ilyen jellegű csoportos terápia komoly háttértudást igényel, így röviden annyi mondható el, hogy a kritika-önkritika nagyszerű lehetőség volt a NÉKOSZ közösségi elvű pedagógiájában – de a mozgalom egésze számára valósággá válni nem tudó lehetőség maradt. Az együtesség elvén nyugvó, az individuum és a kollektív szubjektum kölcsönös viszonyán alapuló ön- és mi-formálás megfelelő szakember jelenlétében nagyon hatékony eszköz volt, de Mérei Ferenc csak egy volt a Nékosz mintegy 160 kollégiumának és tízezer diákjának.

Szemben a ma divatozó politikai állásfoglalásokkal, melyek a Nékoszban kizárólag a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt által befolyásolt ifjúsági mozgalmat („janicsárképző”) látnak, mindenképpen árnyaltabb, kifinomultabb elemzésekre van szükség (Tóth 1969; Levendel 1990). Az anyagi és politikai támogatás – mint fentebb tárgyaltuk – a háború előtt és után valóban létezett, de kérdés, hogy mindez elég-e, alkalmas-e egy meglehetősen nagy és heterogén közösség egységes megítélésére. A Nékosz önkormányzata, a társadalmi mobilitást szorgalmazó, de a kollektív és egyéni szempontokat figyelembe vevő pedagógiája, valamint a közvetlen demokratikus

döntéshozatal párját ritkító példa a magyar társadalom történetében. Átfogó képet, bírálatot nehéz is adni úgy a Nékosz egészéről, mint a mozgalom lelkét adó kollégiumi hálózatról, hogy 1948 nyarától fokozatos politikai támadások érték, majd 1949 nyarán a Nékoszt hatalmi szóval beolvasztották az állami diákotthonok rendszerébe.¹⁴ Ezzel a mozgalmat voltaképpen felszámolták. Pedagógiai, neveléstörténeti értelemben a népi kollégiumok művelődési, mi- és önformálási gyakorlata nem volt több mint kísérlet. Egy komplex oktatási reform „kifutásához” ugyanis, ahhoz, hogy lássuk pedagógiai, didaktikai értelemben mennyire váltja be a hozzá fűzött reményeket, minimum egy-másfél évtized kell. A Nékosz szűk három éve legfeljebb a kísérlet súlyának felmérésére, lehetőségeinek, céljainak kritikai felmérésére volt elegendő.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MOL), XIX-I-15: Országos Diákjóléti és Kollégiumi Hivatal.
 MOL-XXVI-I-1: Országos Neveléstudományi Intézet.
 MOL-M-KS-276-53-47. ő. e., 1-20.: Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottság, 1950. március 9-i ülés jegyzőkönyve.
 MOL-M-KS-276-53-48. ő. e., pp. 1-12: Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottság, 1950. március 23-i ülés jegyzőkönyve.
 Pataki Ferenc-interjú, készítette Borgos Anna, Erős Ferenc, K. Horváth Zsolt (2002).
 Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 302-3-34. ő. e.: interjú Mérei Ferencel.
 PIL 302-3-39. ő. e.: interjú Pataki Ferencel.
 PIL 302-1-221. ő. e.: a Nékosz nevelési osztálya.
 PIL 302-1-40. ő. e.: Mérei Ferenc pedagógiai tanulmányai és előadásai.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Agárdi Péter (2015): *Nemzeti értékviták és kultúraelfogások, 1847-2014*. Napvilág.
 Bibó István (1986): Levél Borbándi Gyulához. In: *Válogatott tanulmányai, 1971-1979*. Szerk.: Huszár Tibor. Magvető, III. kötet, 295-373.

14 MOL-XIX-I-15, 7. d., 287.651/1949. sz.

- Bognár Bulcsu (2012): *A népies irányzat a két háború között. Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői*. Loisir.
- Boros Lajos (1940): *Parasztkollégium*. In *Magyar Élet*, Vol. 5., No. 1.: 22–23.
- Bourdieu, Pierre – Passeron, Jean-Claude (1964): *Les Héritiers. Les étudiants et la culture*. Minuit.
- Bourdieu, Pierre – Passeron, Jean-Claude (1970): *La Reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*. Minuit.
- Capa, Robert (2015 [1949]): *Budapesti beszélgetés*. Vaszary Galéria.
- Durkheim, Émile (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Osiris.
- Erdős Tibor (2011): *A tudás tartást ad*. In: *Értékteremtők 2011*. Szerk.: Hovanyecz László. Kossuth, 8–35.
- Faragó László (1940): *A megismerés szociológiája. A Magyar Filozófiai Társaság vitaülése*. In: *Athenaeum*, Vol. 26.: 343–367.
- Galambos Ferenc szerk. (1977): *A Magyar Élet repertórium, 1936–1944*. k. n.
- Gramsci, Antonio (1965): *Marxizmus, kultúra, művészet. Válogatott írások*. Szerk.: Rózsa Zoltán. Kossuth.
- Habermas, Jürgen (1971): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása: vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Gondolat.
- Hermann István (1979): *Bevezetés*. In: *A magyar marxista filozófia a két világháború között*. Szerk.: Nyíri Kristóf. Kossuth, 5–29.
- Illyés Gyula (1939): *Lélek és kenyér. Kozmutza Flóra értelmességi- és ösztönvizsgálataival*. Nyugat.
- Juhász Ferenc (1962): *Pedagógiai törekvések a népi kollégiumi mozgalomban*. In: *Tanulmányok a magyar népi demokrácia neveléstörténetéből*. Szerk.: Dancs István – Simon Gyula. Országos Pedagógiai Intézet, II, kötet, 355–422.
- Juhász Gyula (1983): *Uralkodó eszmék Magyarországon, 1939–1944*. Kossuth.
- Justus Pál (1945): *A szocializmus útja: az osztályháború új feltételei*. Népszava.
- K. Horváth Zsolt (2019a): *Új iskola – új társadalom. Mérei Ferenc és a demokratikus iskola kísérlete Magyarországon, 1945–1948*. In: *„Eloszta bőkezűen; és termő fagyánánt”*. *Tanulmányok Kövér György születésnapjára*. Szerk.: Koloh Gábor, Papp Viktor, Tóth Áron. Rodosz, 281–297.
- K. Horváth Zsolt (2019b): *Kollektív emlékezet, kollektív képzet, együttes élmény. Egy fogalomvándorlás szociológiai-politikai implikációi: Halbwachs, Durkheim, Mérei*. In: *Magyar Filozófiai Szemle*, Vol. 63., No. 3.: 63–80.
- K. Horváth Zsolt (2020a): *A demokratikus iskola kísérlete a szovjetizáció árnyékában. Mérei Ferenc tevékenységi modellje 1945 és 1950 között*. In: *Újjáépítés és államosítás*. Szerk.: Jákfalvi Magdolna – Ring Orsolya. Megjelenés előtt.
- K. Horváth Zsolt (2020b): *Forradalmi anticipáció és restauratív utópia. Az oppozíció kétféle messianizmus az 1930-as években*. In: *József Attila, Bécs és a századelő*

- művészete: tanulmányok.* Szerk.: Gintli Tibor, Pesti Brigitta, Tverdota György, Veres András, L'Harmattan, 265–277.
- Kállai Gyula [Révai József] (1943): *Népiség, demokrácia, szocializmus.* Téka.
- Kardos László (szerk.) (1977): *Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fűjják. Népi kollégiumok, 1939–1949.* Akadémiai.
- Kardos László (2000): „Amikor a népi kollégiumokról vallanom kell”. *Beszélgetés Tasi Józseffel.* Püski.
- Kardos László (1978): Bevezető. In: *Fényes szelek nemzedéke: népi kollégiumok, 1939–1949.* Szerk.: Kardos László. Akadémiai, I–II. kötet.
- Karsenti, Bruno – Lemieux, Cyril (2017): *Socialisme et sociologie.* EHESS.
- Koselleck, Reinhart (2016): *Kritika és válság. Tanulmány a polgári világ patogeneziséről.* Atlantisz.
- Kövér György (2014): Reformált kommunizmus és büntudat. In: *Biográfia és társadalomtörténet.* Osiris, 252–268.
- Lackó Miklós (1975): Révai-problémák. In: *Válságok – választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról.* Gondolat, 194–297.
- Lackó Miklós (1996): Népiek tegnap és ma. In: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok,* MTA Történettudományi Intézet, 165–190.
- Levendel László (1990): Népi kollégiumi varázs. In *Tiszatáj*, Vol. 44., No. 2.: 63–73.
- Lewin, Kurt (1935) *The Dynamic Theory of Personality. Selected Papers.* McGraw-Hill.
- Lewin, Kurt (1975): Környezeti erők a gyermeki viselkedésben és fejlődésben. In: *Csoportdinamika. Válogatás Válogatás Kurt Lewin műveiből.* Szerk.: Mérei Ferenc és Szakács Ferenc. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 57–108.
- Mannheim Károly (1999): Korunk diagnózisa. In: *Mannheim Károly.* Szerk.: Felkai Gábor. Új Mandátum, 157–216.
- Mannheim Károly 2000 [1931]: Tudásszociológia. In *Tudásszociológiai tanulmányok,* Osiris, 299–343.
- Mannheim, Karl (1943): *Diagnosis of Our Time. Wartime Essays of a Sociologist.* Routledge – Kegan Paul.
- Márai Sándor (2004 [1942]): *Röpirat a nemzetnevelés ügyében.* Kalligram.
- Mérei Ferenc (1945): *A gyermek világnézete. Gyermeklélektani tanulmány.* Anonymus.
- Mérei Ferenc (1947a): A Rorschach-táblák felszólító jellege. In *Magyar Psychologiai Szemle.* Vol. 26., No. 3–4.: 115–125.
- Mérei Ferenc (1947b): *Az együttes élmény. Társadalomlélektani kísérlet gyermekeken.* Officina.
- Mérei Ferenc (1948): *Gyermektanulmány.* Egyetemi Nyomda.
- Mérei Ferenc (1972): Kurt Lewin (1890–1947). In: *Mezőelmélet a társadalomtudományban. Válogatott elméleti tanulmányok.* Gondolat.
- Mérei, Ferenc (1953): *Der Aufforderungscharakter der Rorschach-Tafeln. Arbeitsgemeinschaft für Rorschach und andere projektive Testmethoden.*

- Mészáros István (1989): Németh László, a pedagógus. *Pedagógiai Szemle*. Vol. 39., No. 11.: 1057–1065.
- Némethi Dénes (1985): *A népi szociográfia, 1930–1938*. Gondolat.
- Némethi Dénes (1996): *Durkheim: tudás és társadalom*. Áron.
- Németh László (1945): *A tanügy rendezése*. Sarló.
- Papp István (2012): *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990*. Jaffa.
- Papp István (2008): *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig. Népi tehetségek gondozása vagy tudatos elitnevelési kísérlet?* Napvilág.
- Papp István (2007): Egy legenda nyomában. Rajk László és a népi kollégisták kapcsolata. In: *Betekintő*, Vol. 1., No. 2. Interneten: <https://epa.oszk.hu/01200/01268/00002/PappIstvan.html> (Letöltve: 2020.11.11.).
- Pataki Ferenc (szerk.) (1974): *A valóság pedagógiája. Közösségi nevelés a népi kollégiumokban*. Tankönyvkiadó.
- Pataki Ferenc (szerk.) (1980): *Csoportlélektan*. Gondolat, 2., bőv., átdolg. kiadás.
- Pataki Ferenc (2005): *A Nékosz--legenda*. Osiris.
- Révai József (1946): *Marxizmus és népiesség*. Szikra.
- Standeisky Éva (2015): *Demokrácia negyvenötben*. Napvilág.
- Svéd László (szerk.) (1994): *Megforgatott világmegforgatók. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai*. Politikátörténeti Alapítvány.
- Szegedy-Maszácz Mihály (1985): Az esszéista Németh László értékrendjéről. In: *A mindentudás ígérete. Tanulmányok Németh Lászlóról*. Szerk.: Szegedy-Maszácz Mihály. Magvető, 7–32.
- Szabó Miklós (1990): A paraszttromantikus harmadik út. In: *Századvég*. No. 2.: 60–69.
- Szekér Nóra (2017): *Titkos társaság. A Magyar Testvéri Közösség története*. Jaffa.
- Szelényi Iván (1990): Körkérdés a népi-urbánus ellentétéről. In: *Századvég*, No. 2.: 275–281.
- Tarján M. Tamás (é. n.): 1946. július 10. Világrekordot dönt a magyar infláció. In: *RubicOnline* http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1946_julius_10_vilagrekordot_dont_a_magyar_inflacio
- Tóth Béla (1969): *Mi, janicsárok*. Szépirodalmi.
- Urbán Károly (1978): Révai József, 1898–1959. *Párttörténeti Közlemények*, Vol. 24., No. 3.: 162–222.
- Veress Károly (1981): Pedagógia és politika. In: *Korunk*, Vol. 40., No. 9.: 660–664.